

משנת הרב צבי יהודה והרב אשכנזי (מניטו) בפרשות בראשית ונח

א. מבוא

הרב צבי יהודה קוק¹ (זוימל, התרנ"ב-1891 – ירושלים, התשמ"ב-1982) והרב יהודה ליאון אשכנזי (מכונה גם מניטו;² אוראן, התרפ"ב-1922 – ירושלים, התשנ"ו-1996) היו שניהם רבנים, תלמידי חכמים, מחנכים ומנהיגים רוחניים בולטים.

פרשות בראשית ונח קיבלו מקום מרכזי הן במשנת הרצי"ה והן במשנת הרב אשכנזי. מהתבוננות בפרשנותם הייחודית לפרשות אלו אפשר לעמוד על יסודות שונים בהגותם הרוחנית ועל ההשלכות החינוכיות הנגזרות מהם, אשר בחלקן משותפות ובחלקן שונות. השוואת דרכי פרשנותם, תוך עמידה על העקרונות העולים מפרשות אלו במשנתם, פותחת חרך להסתכלות ולטעימה מהגותם וממשנתם הרוחנית הרחבה.

בשיעוריו של הרצי"ה במוצאי שבת הדגיש הרב את ייחודיותו של אברהם אבינו בפתיחת ההיסטוריה. משמעות התפתחות הבריאה עד להופעת אברהם על במת ההיסטוריה מניחה את התשתית הרעיונית למשנתו של הרצי"ה באשר לסגולת ישראל ולתפקיד האומה הישראלית לאור ההנהגה האלוקית בעולם, הנהגה שמתווה את הדרך עד לגאולה השלמה.

משנת הרב אשכנזי על טעם הבריאה וייעוד האדם משמשת כרקע להבנת המשמעות של הבחירה החופשית המוסרית של האדם. יסודות רעיוניים אלה הם הבסיס שעליו נשענת תורת התולדות של הרב, באשר היא פירושו המרכזי לפרשות בראשית ונח. מתוך תורת התולדות נגזרות הבנות חינוכיות נרחבות לזהותנו הרוחנית, ולאחריותנו על תהליך הגאולה שבו אנו מצויים היום. יש הבדלים אך גם דמיון בין משנתם של הרצי"ה והרב אשכנזי, וננסה לעמוד על המקורות שעליהם נשענת שיטתם.

1. להלן הרצי"ה.

2. "מניטו" היה הכינוי שקיבל הרב אשכנזי בתנועת הצופים היהודיים בצרפת, ומשמעותו באינדיאנית 'הרוח הגדולה'. כינוי זה דבק בו עם השנים והפך לשמו המוכר בקרב הקהילה הפרנקופונית". בן שמואל, ההגות ההיסטוריוסופית, עמ' 1, הערה 1.

בע"ה אנו תפילה שעיסוק בתורתם והגותם של מנהיגי דור, שהתוו ועיצבו את דרכם של רבים מיהודי דורנו, יפתח ולו פתח קטן להיכרות עם הגותם העמוקה, שטרם הוכרה דיה, ותמשיך את יניקתנו מהם.

ב. משנת הרב צבי יהודה קוק בפרשות בראשית-נח

1. שיעורי פרשת השבוע

שיעורי פרשת השבוע במוצאי שבת היוו את מוקד פרשנותו ומשנתו החינוכית של הרצי"ה. בהם באה לידי ביטוי באופן בולט הצורה שבה הרצי"ה הגדיר תהליכים שונים בפרשות בראשית ונח ובתורה בכלל. מתוכם ניתן דוגמאות, יישומים והשלכות חינוכיות-ציבוריות של התבוננות זו של הרצי"ה.

שיעורי הרצי"ה על פרשות השבוע במוצאי שבת היו גולת הכותרת של הוראתו ולשם דבר בקרב תלמידיו. עיקר משנתו הגאולית של הרב הועברה באותם שיעורים, שהיו שיעורי אמונה והשקפת עולם דרך פרשת השבוע. הרב שלמה אבינר מבין את תפקידו ושליחותו של הרצי"ה בהוראת פרשת השבוע כך:

לגבי לימוד פרשת השבוע, עבור זה הוא נשלח לכאן: להסתכל על התורה מתוך מבט אחד כולל ומקיף, להכיר את ריבוננו של עולם המתגלה במהלך ההיסטוריה ובהופעת עם ישראל.³

שיטת הלימוד בשיעורים הייתה שונה מלימוד פרשת השבוע בשיטתם של רוב הפרשנים הראשונים. אותם פרשנים התמקדו בפירושים על פסוקים או מילים אחדות, אך לרוב לא כתבו על המגמות שהתורה מלמדת בפרשה בכללה.⁴ הרצי"ה במובן הזה שייד לפרשנים מסוג אחר, פרשנים שהעסיקו אותם שאלות כלליות בפירוש המקרא, כגון: מהו הסיפור הגדול שהתורה מנסה להגיד, מה תווי ההיכר שלו, מהו חוט השדרה שלו, מהם הצמתים המרכזיים שבו. מבט כללי זה גם משליך על פרשות יחידות ופרטים ספציפיים בתוך הסיפור הגדול. הרצי"ה התבונן בפסוקי התורה מתוך הסתכלות שעוסקת בשאלות הכלליות, ועוברת מהכלל אל הפרט-הפסוק. בשיעוריו, בעצם, נגע הרצי"ה במגמות הכלליות של סיפור התורה. מבט זה מאפשר הבנת-על של סיפור התורה ומגמותיה לא רק ביחס לעבר, אלא גם ביחס לעתיד (שם): "יש גם אפשרות להכיר מה קורה בדור שלנו ובדורות אלה, ולאיזה כיוון נטויה יד ה'".

3. שיחות על התורה, בראשית, עמ' 18.

4. יוצא דופן הוא הרמב"ן, אשר מתייחס גם כן למגמות מתוך הפסוקים, אך עיקרו הוא פירוש הפסוקים.

לשיטתו זו של הרצי"ה היו היבטים שהשליכו על דרכו ומשנתו החינוכית, כפי שיבואר להלן.

2. בראשית הייתה פרה-היסטוריה

הרצי"ה הגדיר שני תהליכים בפרשות בראשית ונח כשני צדדים של אותו מטבע. התהליך האחד הוא "פרה-היסטוריה" והשני הוא הופעת ה"היסטוריה", קרי - אברהם אבינו, "עמודו של עולם"⁵.

המושג פרה-היסטוריה אצל הרצי"ה משמעו כל מה שאינו רלוונטי 'אלינו'.⁶ במובן הזה כל פרשת בראשית הכוללת את סיפור הבריאה, תולדות אדם וחוה וצאצאיהם, וכן פרשת נח, המבול ותולדות צאצאיו - משמשות מעין הקדמה, אך לא הן עיקר הסיפור שהתורה באה לספר.

על פרשת בראשית אמר הרצי"ה על פי המשנה (חגיגה ב', א): "אין דורשין מעשה בראשית ברבים". כלומר, יש להתעסק במציאות הפיזיקלית ובהיסטוריה ולא בדברים שקדמו למציאות זו. את הפירוש הזה נותן הרצי"ה גם לפסוק מפרשת האזינו (דברים ל"ב, ז): "זכר ימות עולם בינו שנות דור ודור"; ימות עולם הם המציאות, ושנות דור ודור - ההיסטוריה. עיסוק בדברים שמעל ולפני הזמן, כמעשה בראשית, טומן בחובו סכנה של טעויות באמונה.⁷ כמו כן, העיסוק בדברים שהיו לפני ההיסטוריה אינו שייך, כיוון ש"אנו מצווים ללמוד היסטוריה ולא פרה-היסטוריה" (שם, עמ' 76). עיקר לימוד התורה צריך להתחיל בעיסוק המרכזי והעיקרי של סיפור התורה, כפי שיתואר להלן. בשיחה על פרשת נח משנת תשל"ו אמר הרצי"ה ש"אנו עסוקים בדבר ה' שלפני הופעת ההיסטוריה הא-לוהית" (שם, עמ' 96). באותה שיחה התייחס הרצי"ה גם למטרת התורה בהבאת תיאור הפרה-היסטוריה לפני ההיסטוריה: על פי הסברו, ההבחנה בין ההיסטוריה לפרה-היסטוריה היא חלוקה בין סיפור אברהם וסיפורת של האנושות. סיפורת של האנושות הוא החצי הראשון של פרשת נח, אשר עוסק בדור המבול. הוא נועד ללמד, לפי הרצי"ה, את עניין הפסוק (קהלת ז', כט): "אשר עשה הא-להים את האדם ישר והמה בקשו חשבנות רבים", דהיינו את אותם תסבוכות ובלבולים שהאדם מביא על עצמו, אף שהא-להים ברא אותו ישר.

5. שם, עמ' 76.

6. שם, עמ' 110.

7. שיחות על התורה, בראשית, 65; וראה שם הערה 23 לגבי הרמב"ם במורה נבוכים (א מו) על סיבוכים באמונה שנגרמים מכך שאנשים קטנים מודדים באמות מידה שלהם את הדברים הגדולים.

נקודה זו האחרונה, של בריאת אנושות ישרה והתעוררות בעיות שמעקמות את דרכה, מבהירה פן חשוב במשנתו של הרצי"ה: בקריאה פשוטה של התורה אפשר היה לתפוס כי סיפור הבריאה כבר מתחילתו אינו 'ממריא' בצורה החלקה ביותר. לעומת התיאור המרוצה של אלוקים מהבריאה שברא (בראשית א', לא): "וירא א־ להים את כל אשר עשה והנה טוב מאד", אנו מוצאים את הכשלים הראשונים בבריאה למן הרגע הראשון, פעם אחר פעם; חטא אדם הראשון וחוה, רצח קין את הבל ועד הידרדרות האנושות לרמות מוסר מושחתות בסוף פרשת בראשית. שיא האכזבה האלוקית כביכול מבריאה זו מבוטא בפסוקים הבאים (שם, ו-ז):

וינחם ה' כי עשה את האדם בארץ ויתעצב אל לבו. ויאמר ה' אמחה את האדם אשר בראתי מעל פני האדמה מאדם עד בהמה עד רמש ועד עוף השמים כי נחמתי כי עשיתם.

הרצי"ה מלמד לקרוא את הסיפור בצורה מיוחדת; הכשלים והנפילות בבריאה אינם שיבוש או חריגה בלתי מתוכננת בסיפור התורה, אלא הם דווקא חלק מ"הסדר הקבוע של המציאות" (שיחות על התורה, בראשית, עמ' 101). על פי המהר"ל⁸ מסביר הרצי"ה שנפילות וחטאים הם חלק מהסדר שמופיע לאורך ההיסטוריה, סדר שההשגחה האלוקית מנחה ומובילה.⁹ אם כן, הסיבוכים הם חלק משמעותי בסיפורה של האנושות ושל הפרה-היסטוריה של התורה,¹⁰ כיוון שכך מופיעים הדברים בעולם, בצורה מסובכת ודיאלקטית.

הרצי"ה חוזר על הרעיון בצורה דומה ובהקשרים נוספים לאורך פרשת נח: הוא מוצא מקבילות מפסוקים אחרים המדברים על עובריות טהורה במצב הראשון ואחר כך מפגש קשה ופרובלמטי עם המציאות.¹¹ הוא גם ממשיך את צמיחת האנושות לתהליך צמיחת האדם, מינקות תמימה וטהורה לבגרות קשה

8. גבורות ה' הקדמה שניה, עמ' ז. בצורה כללית נבאר כי המושג 'סדר' במשנת המהר"ל אין פירושו ההפך מבלגן, אלא 'סדר' הוא המבנה והארגון שמאפשרים להבין משמעות. ראה מתוך התורה הגואלת, עמ' כה: "הענין קרוב לדברי גדול העולם המהר"ל... שחידש: יש סדר לניסים. לכאורה, יש טבע, חוקי טבע וסדריו, ונס, הוא יציאה מן הסדר. בא המהר"ל ואומר: יש סדר לניסים. יש סדר ניסי ויש סדר טבעי. יש סדר עילאי, עליון שמתאים לניסים. כשמבלבלים ב"גישות מדעיות" את ההבחנה הזו, ומתבוננים בניסים עפ"י סדר טבעי, אז מגיעים לזיופים וסתירות ואפיקורסות".

9. שיחות על התורה, בראשית, עמ' 101.

10. 'הסיבוכיות' כמונח נמצאת אצל הרצי"ה גם בקשר לעם ישראל, צמיחתו ותפקידו. ראו למשל: שיחות על התורה, בראשית, עמ' 248, 260, 267, 278, 321, 420, 440, 455 ועוד.

11. לדוגמה: "יצר לב האדם רע מנעריו" (בראשית ח', כא) ועוד.

ומסובכת. האנושות עתידה להיות בוגרת וחזקה דווקא לאחר הסיבוכים והקשיים, באשר הם המלמדים להתגבר על משברים ולצמוח לקומה עליונה יותר.¹² לסיכום פרשת נח אומר הרצי"ה שזו ה"תקופה של בירור זרם החיים של האדם, בירור הסדר הא-לוהי של ערך האנושות בכללה בעולם"¹³ עד למצב העתידי הבוגר של האנושות.¹⁴

3. תחילת ההיסטוריה

כאמור, פרשת בראשית ורוב פרשת נח הן פרה-היסטוריה של התורה. בסוף פרשת נח מגיחה ההיסטוריה בעצמה, הופעת אברהם: "מתוך כל בירורי החשבונות האלה, מגיעים לאברהם אבינו (ישעיהו נ"א, א-ב) - "הביטו אל-צור חצבתם... הביטו אל-אברהם אביכם" (שיחות על התורה, בראשית, עמ' 103) קורא הרצי"ה, בדומה לקריאת הנביא בעצמו. אברהם הוא המקור שאליו מביטים, ממנו מתחילים. ישנו בירור אלוקי עד שמגיעים לאברהם אבינו, מתוך התפלגות בני נח,¹⁵ אך הרצי"ה מכנה את הבירור האלוקי שבחר באברהם - שעתיד להיות אב האומה - "יצירה אלוקית (שיחות על התורה, בראשית, עמ' 149): "בחירה א-לוהית פירושה יצירה (ישעיהו מ"ג, כא): 'עם-זו יצרתי לי, תהלתי יספרו'".

אברהם אבינו הוא ראשית ההיסטוריה מפני שבו מתחילה התגלות ה' באופן הבהיר ביותר.¹⁶ לא עוד התגלויות מעורפלות דרך ההיסטוריה אלא דיבור ה' אל האדם למטרה ותכלית גדולה ובהירה. זהו סיפורה של תחילת ההתגלמות של מי שעתיד להעמיד עם שייעודו לקרוא בשם ה' בעולם.

ייחודו של אברהם מתבטא בעובדה ש"אברהם אבינו היה ענק בהכרה וענק באמונה" (שם, עמ' 103), אך לא מכך הוא נובע. הרצי"ה מזכיר את דברי המהר"ל (נצח ישראל י"א) כי בתורה לא מוזכר הרקע לבחירת אברהם בשל מעלתו על פני שאר בני דורו, משום שמעלתו אינה הסיבה האמתית לבחירתו. אברהם נבחר משום שעבור זאת הוא נוצר. גם ללא סיבה הוא היה נבחר, כי (שיחות על התורה, בראשית, עמ' 149): "ריבוננו של עולם יוצר כח מיוחד, נשמה מיוחדת, שהיא יסוד ההופעה הישראלית הציבורית".

12. שיחות על התורה, בראשית, עמ' 100.

13. ראה לעיל הערה 20.

14. וראה שיחות על התורה, בראשית, עמ' 100: "לכן עד להופעת אור התורה, קיים אצל האדם מצב בוסרי, מצב של חולשה, עד כדי "נחמתי כי עשיתם"."

15. שם.

16. שיחות על התורה, בראשית, עמ' 76.

יצירה זו של ריבוננו של עולם – בין אם זו נשמת אברהם ובין אם זו נשמת ישראל – היא מהותית לרצי"ה, והמקום שבו מושג האומה מתחיל בתוך משנתו הוא אחד מאבני היסוד שלה.¹⁷ פיתוח רעיון זה של מרכזיות הופעת 'עמוד העולם' מופיע בדברי הרצי"ה על ההבדל בין לימוד חובת הלבבות ולימוד ספר הכוזרי, והעדפת לימודו של זה האחרון; סיפור אברהם בכוזרי אינו רק פסגת סיפור הבריאה והיעד של ששת ימי בראשית. סיפור אברהם וסגולת ישראל בכוזרי הוא האופן שבו אנו נפגשים עם הבורא,¹⁸ ועל ידי לימוד הספר מתרגלים להיפגש עם ריבוננו של עולם.¹⁹

לתפיסת הרצי"ה, סגולת ישראל מתחילה בהופעת אברהם אבינו כבחירה אלוקית, ולכן היא אינה בחירתית לנו או תלויה בנו. היא מתחילה מלמעלה למטה. משמעות אותה סגולה היא קביעת היחס בין ישראל לריבוננו של עולם כקשר רוחני-מהותי, שאינו ניתן לפירוק. סגולת ישראל, הקשר הייחודי בין ריבוננו של עולם לישראל, מטיילה אחריות בלעדית על נושאה – לקרוא בשם ה' בעולם. מאז אברהם נדרשים צאצאיו לתביעה זו (בראשית י"ב, ב-ג): "ואעשך לגוי גדול... ונברכו בך כל משפחת האדמה".

4. "כי עין בעין"

עיקרון חשוב המלמד על תפיסתו החינוכית-ציבורית נחשף מתוך מבטו של הרצי"ה על הסיבוכים (שיחות על התורה, בראשית, עמ' 284-283):

מתוך כל הסיבוכים האלה מתגלה בירור של עומק אמונה, כדברי הרמב"ם בהקדמתו לפרק חלק, שאמונת תורה מן השמים, פירושה שכל התורה כולה מ'בראשית' עד 'לעיני כל ישראל' הוא ענין מן השמים, כולל 'ותמנע הייתה פילגש לאליפז' (בראשית ל"ו, יב). כל צדדי יעקב ועשו שייכים לשמימיות הא-לוהית של סדרי ימות עולם וסדרי דור ודור אשר מתוכם מתגלה כל תוקף קודשא-בריך-הוא ישראל ואורייתא.

על פי הרמב"ם (הקדמה לפרק חלק) הקריאה בתורה צריכה להגיע מתוך אמונה שכל פסוק ופסוק הוא מן השמים. הרצי"ה מפרש את הדברים צעד אחד קדימה; כל

17. וראה שיחות הרב צבי יהודה על ספר אורות, עמ' 280.

18. מתוך התורה הגואלת, עמ' ו: "חובות הלבבות, גישתו פילוסופית, גישה של רעיונות והוכחות, יש עולם אז יש גם מחדש עולם. מן העולם, מן הבריאה, אל הבורא. כמעט שלא נזכר בו ישראל, בערכו כאומה. לעומת זאת הכוזרי, גישתו היא מן הבורא אל הבריאה. מתוך סגולת ישראל. החילוק הזה הוא יסודי מאד".

19. שם.

התורה כולה, מאל"ף ועד תי"ו, לא רק ניתנה מן השמים אלא אף כל ההתרחשויות שבה הן בהשגחת ה' מן השמים. סדרי הדורות, מאבקי יעקב ועשו, סיבוכי האבות ועקרות האימהות, בכולם מתגלה אמונה ביד ה' שהייתה כאן. מתוך זה ובעקבות זה מתגלה אמונה עמוקה וחזקה. לפיכך, במצבי קושי ומשבר, קורא הרצי"ה לאנשי האמונה להתבונן לאורך ההיסטוריה מאז אברהם אבינו ועד עתה, ולתת פשר עמוק לתהליכים בעולם. כך אין מקום להתלוננות או להתמרמרות. דעת אלהים אמתית יודעת כי "דרכנו היא דרך ה' מאז ועד הנה, דרך בהירה ומאירה" (שם, עמ' 138) וכי דרכה של הגאולה היא דיאלקטית, משברים עם נפילות יחד עם עליות והצלחות.

היו שהבינו את דברי הרצי"ה כהסרת אחריות מהאדם והשלכתה על הקדוש ברוך הוא שיפתור את הבעיות. אולם על פי תפיסת הרצי"ה, העובדה שמדובר במהלך אלוקי אינה סותרת את החובה המוטלת על האדם. הוא הדגיש כי עלינו גם לפעול להשתדלות מצדנו, ולא להישען בצורה פסיבית על התקדמות המציאות לגאולה. כך הזכיר הרצי"ה בשיחה משנת תשל"ו: "הכל מופיע בסייעתא דשמיא וגם על ידי סייעתא לשמיא, אנחנו צריכים לסייע לריבונו של עולם" (שם, עמ' 103). דברים אלו מתאימים ליסוד חשוב במשנתו החינוכית, יסוד שעליו חזר הרצי"ה פעמים רבות, והוא מבוסס על הפסוק בישעיהו (ישעיהו נ"ב, ח): "קול צפיק נשאו קול יחדו ירננו כי עין בעין יראו בשוב ה' ציון". הרצי"ה הסביר כי יש להשתדל להביא את העין האנושית לראות את המבט האלוקי, ורק אז להצליח לראות את המבט הרחב האלוקי במציאות. כך, ככל שהאדם ייתן פשר רחב להיסטוריה ולהשגחת ה' בהיסטוריה, הוא יוכל יותר לפעול עם א-ל, ומתוך זה יזכה ל"בשוב ה' שיבת ציון" במציאות הארצית.²⁰

חלק מהוודאות של הרצי"ה בתהליך הגאולה נובע ממרכיב נוסף במשנתו. הרצי"ה תפס את ההנהגה האלוקית כפועלת בעיקר על הציבור ולא על האדם הפרטי. האדם הפרטי יכול לבחור אם להתאמץ ולשוב בתשובה אם לאו. לעומת זאת, "לכלל אין בחירה" (שיחות הרצי"ה על אורות, עמ' 279). הכלל נוגע "לתהליכים אלוקיים דטרמיניסטיים שאינם נתונים לבחירתו החופשית של האדם", ולכן הגאולה היא ברורה וודאית.²¹

ניתן לסכם, שהאופן שבו הרצי"ה הגדיר את התהליכים בתורה מתכתב עם קריאתו הציבורית-חינוכית. חוט השדרה הפרשני שלו בפרשות בראשית ונח עובר דרך ההתבוננות השמה דגש על בחירת אברהם ויצירת עם ישראל כתהליך-

20. שטמלר, עין בעין, עמ' 18.

21. ראה שטמלר, עין בעין, עמ' 189.

על הקיים עוד מלפני בריאת האדם והעולם.²² נושא יצירת עם ישראל ונושא אפיון הכישלונות כסיבוכים ולא שיבושים – שניהם מרכיבים מרכזיים במשנתו החינוכית של הרצי"ה, המבטאים את המבט הכללי שהתורה מלמדת בפרשות אלו. מרכיב אחד הוא יצירת העם שלא מתחילה מאתנו – "ממנו ולא ממנו",²³ ועל כן היא סגולה נצחית – מעידה על ודאות הגאולה בדורות שלנו. המרכיב השני הוא סדר ההשגחה האלוקית באשר למשברים וסיבוכים: "ומכל הנפילות והמחשכים בעצמם מתגלים תמיד תקומות עזות ואורות חשובים" (צמח צבי, עמ' קפ), עיקרון אשר גם כיום, לדעת הרצי"ה, תקף ומתמש.

ג. משנת הרב יהודה אשכנזי בפרשות בראשית-נח

1. טעם הבריאה וייעוד האדם

כדי לעמוד על גישתו של הרב אשכנזי כלפי פרשות בראשית ונח, יש להתוודע תחילה לאחד מעיקרי משנתו בנוגע לטעם הבריאה ומגמתה. קריאה פשוטה בפרשת הבריאה, לפי הרב אשכנזי, יוצרת בלבול אצל הקורא. מחד, עולה הרושם כי העולם מושלם (בראשית א', לא): "ורא אלהים את כל אשר עשה והנה טוב מאד".²⁴ מאידך נראה כי העולם רחוק מלהיות כזה, ויש בו חסרונות מובנים. כבר הפסוק השני בתורה מראה כי הרוע והקלקול הקיימים בעולם נבראו עמו (שם, ב): "והארץ היתה תהו ובהו וחשך על פני תהום". החסרונות שבעולם אינם תוצאה של חטא האדם, אלא חלק מאופן הבריאה. שורה של מדרשים מחזקת את ההבנה כי כל דבר בבריאה הוא חסר ודורש השלמה.²⁵

שתי מסקנות אלו, שאלוקים ברא את העולם ושהעולם חסר, מהוות קושי עבור גישות פילוסופיות ודתות שונות שאינן מוכנות לקבל את הטענה שאלוקים ברא עולם לא מושלם.²⁶ לפי הרב אשכנזי התורה אכן מלמדת שאלוקים ברא עולם חסר, והסיבה היא כי בין ראשית העולם לתכליתו, עליו לעבור תהליך המוביל

22. וראה שטמלר, עין בעין עמ' 186: "יש בה בהיסטוריה מחשבת-על נצחית, כוללת ומקפת".

23. כדברי הכוזרי, אותם נהג להזכיר ולשנן שוב ושוב לתלמידיו.

24. וראה גם שם א', י; יב; יח; כא; כה.

25. ראה למשל בראשית רבה י"א, ו: "...אלא כל מה שנברא בששת ימי בראשית צריכין עשייה, כגון החרדל צריך למתוק, התורמוסים צריך למתוק, החיטין צריכין להטחון, אפילו אדם צריך תיקון".

26. סוד מדרש התולדות, חלק ג, עמ' 49-53.

לשלמות. הרב אשכנזי השתמש במושגים 'הבריאה' ו'מחשבת הבריאה'²⁷ כדי להבחין בין בריאת העולם החסר (בריאה) ובין תכלית העולם (מחשבת הבריאה). התהליך מהבריאה עד להתממשות מחשבת הבריאה השלמה הוא תהליך של התעלות, והוא נע בתורה על פני ציר ההיסטוריה: העולם צועד אל שלמותו, לימות המשיח. אלוקים ברא את העולם ואת האדם חסרים בכדי שהאדם יקנה את זכות קיומו. מקור דבריו של הרב אשכנזי הוא ברמח"ל, אשר מגדיר נוסחה לתמצית המוסר היהודי: "צריך שיקבלוהו בזכות ולא בצדקה".²⁸ הקב"ה רצה להיטיב לנבראים, ברם טוב שלם הוא טוב המתקבל בזכות ולא בחסד. לפיכך ברא הקב"ה עולם חסר, כדי שהנבראים יתקנוהו, ובזה יקנו הם את זכות קיומם בכוחות עצמם. מכאן הפער (הזמני) בין מחשבת הבריאה לבין המציאות הממשית.

2. הבחירה החופשית המוסרית

בניגוד לזרמים אחרים אשר אינם מאמינים ביכולת האדם לקדם את העולם (מפני מוגבלות האדם או מפני מוגבלות העולם) – אמונת ישראל מאמינה שאלוהים ברא את העולם חסר על מנת שהאדם יממש את ייעודו ויביא את העולם לשלמות. הדבר בכוחו של האדם, ובמימוש הצד המוסרי שבו הוא משלים את חסרון המציאות וקונה את זכות קיומו. גישה זו מעניקה לבחירת האדם מקום מרכזי.

זרמים אנושיים רבים תופסים את המציאות כהכרחית-דטרמיניסטית שאינה מאפשרת חופש בחירה. על פי הרב אשכנזי, התורה עומדת על כך שיש לאדם בחירה חופשית. מצד גופו, האדם נמצא בעולמם של דטרמיניזם מוחלט; אך מצד נשמתו, האדם שייך לממד שונה לחלוטין. הצורך בדטרמיניזם הוא בכדי שידע האדם מה תהא תוצאת הבחירה שלו במציאות על פי מעשיו. יכולת האדם לבחור באופן חופשי ולשאת בהשלכות הדטרמיניסטיות של בחירתו, משמשת בסיס לעצמאותו המוסרית בעולם.

27. שם, שם. המושגים מקבילים למושגי חז"ל, עולם הבא ועולם הזה. אצל המקובלים המושגים נקראים עולם הבריאה ועולם העשייה.

28. ראה כללי פתחי חכמה ודעת מאת רבי משה חיים לוצאטו, כלל ראשון – כוונת הבריאה, בתוך סוד מדרש התולדות, חלק ג, שם, הערה 604: "מה שנודע לנו מכוונות המאציל ב"ה בזה, הוא, כי ברצותו להיטיב, רצה להמציא נמצאים שיקבלו טובו. וכדי שיהיה הטוב שלם, צריך שיקבלוהו בזכות ולא בצדקה. שלא יהא הבושת פוגמו, כאוכל את שאינו שלו. וכדי שיוכלו לזכות, המציא מציאות אחד שיהיה צריך אליהם להתקן, מה שאינו צריך הוא, ובתקנם אותו – יזכו".

אם כן, על פי הרב אשכנזי, יסוד הבחירה החופשית המוסרית הוא סיבת הבריאה, לאפשר מקום לזולת עצמאי במוסריותו. אותה בחירה חופשית מוסרית היא המרכיב המשמעותי בציר ההיסטוריה (הדרך שבין הבריאה למחשבת הבריאה) ובייעוד האדם – קניית זכות הקיום בהיותו האדם השלם המוסרי.

3. תורת התולדות

תורת התולדות היא הכותרת לדרך שבה הרב אשכנזי לימד את תולדות עשרים וששה הדורות הראשונים של ההיסטוריה הכתובים בתורה, תוך הבנת משמעותם לכל דור.

הרעיון המרכזי של תורת התולדות הוא התבררות הזהות האנושית המתאימה ביותר למחשבת הבורא, בכל שלב ושלב במהלך ראשית ההיסטוריה. הרב אשכנזי מבחין בין מושג ההיסטוריה המצוי בתרבות המערבית, שמדגיש את האירועים כתופעות, ומנסה להתחקות אחר חוקים היסטוריים,²⁹ לעומת העיסוק בתורה בעיצוב הזהות האנושית (סוד מדרש התולדות חלק א, עמ' 37-38):

התורה מדגישה את האירועים המקדמים את האדם, את האנושות כולה... ושמה את הדגש על הבעיות הזהותיות הקשורות למאמץ זה, ולא על פרטי אירוע זה או אחר או על כרונולוגיית אירועים מסוימים. העברי שם את הדגש על זהות האדם, על מידת ההתאמה הקיימת בין אותה זהות בכל נקודת זמן ובין מחשבת הבורא ותכניתו, כאשר הוא ית' ברא את עולמו.

לב ההגות של הרב אשכנזי ממוקד כאמור בניסיון לפענח את הזהות העברית על ייחודה, מרכיביה וגלגוליה, ובדרכו החינוכית משתדל הרב אשכנזי להעצים את תחושת הזהות של אלה הנושאים אותה.³⁰

השתלשלות הזהות האנושית מתחילה בבריאת אדם הראשון, במצבו לפני החטא. אישיותו הייתה במהותה זהות כוללנית-אחדותית. תורת התולדות היא התבררות הזהות האידיאלית הנכספת, שנושאה יהיה ראוי להיקרא בנה-ממשיכה, דהיינו בן ה'אדם'.³¹ החלק ראשון בפרויקט התולדות הוא הבירור בין המשפחות השונות של האנושות (ראה להלן), והחלק השני הוא פנים משפחתי; בין אברהם ובין לוט, בין יצחק וישמעאל ולבסוף בין יעקב ועשו.³²

29. סוד מדרש התולדות חלק א, עמ' 37.

30. בן שמואל, ההגות ההיסטוריוסופית, עמ' 301.

31. שרביט, מורשתו התרבותית, עמ' 114.

32. סוד מדרש התולדות, חלק א, עמ' 42.

הבירור עצמו הוא בירור מוסרי, כפי שהתברר לעיל בנוגע לטעם הבריאה וייעוד האדם, ועליו התורה מספרת "מי התקדם ומי נכשל ונפסל פסילה עצמית, על-פי שיפוט מוסרי של הבורא" (שם, עמ' 42). את התקדמות הזהות שהצליחה לגלם בחייה את המוסריות, מכנה הרב אשכנזי גם כמרכיב ה'משיחי' של פרויקט הדורות.³³

פרשה המסכמת את הבירור המוסרי, בעיני הרב אשכנזי, היא חטיבת הפסוקים בתחילת דברי הימים א (א', א-ד). לדידו, הפסוקים מדגישים שושלת משיחית בסיפור התולדות, אשר דרכה תעבור הזהות המוסרית המתגבשת: "אדם שת אנוש. קינן מהללאל ירד. חנוך מתושלח למך. נח שם חם ויפת". שני אירועים חריגים נזכרים ברצף תיאורי התולדות בדברי הימים, שם בפסוק י ופסוק יט: "וכוש ילד את נמרוד הוא החל להיות גבור בארץ", ו"שם האחד פלג כי בימיו נפלגה הארץ". הרב אשכנזי מציין כי אירועים אלו מתארים, לראשונה בהיסטוריה של האנושות, את ההתפלגות לשבעים אומות ואת כישלון המוסרי. הרב אשכנזי מתאר את ההתפלגות כשבירת מראה לרסיסים, כאשר כל אומה לוקחת לעצמה רסיס, "אחד חלקי שבעים מן הזהות המקורית של אדם הראשון" (שם, עמ' 45), ומנסה לכפות את המודל התרבותי שלה על האנושות הכללית, מדחף אמתי לבנות מחדש את חלום האחדות הקמאי.³⁴

כל התיאור של התפתחות האנושות וכישלונה בדורו של פלג מבליט, על דרך הניגוד, את הפסוקים הבאים בדברי הימים על השושלת הבאה - שושלת העבריים, כפי שמכנה אותה הרב אשכנזי, אף שיש בשמות אלו חזרה על השמות שהוזכרו קודם לכן בפסוקים הקודמים (דברי הימים א, א', כד-כז): "שם ארפכשד שלח. עבר פלג רעו. שרוג נחור תרח. אברם הוא אברהם". זהותו של אברהם מובלטת במיוחד בתוך השושלת, שכן הוא זה שלראשונה מגשים את המהפכה הזהותית שהתורה מבקשת לספר. אצלו מתברר כי תיאור השמות בדברי הימים אינו תיאור כרונולוגי גרידא. הרב אשכנזי מבאר את דברי המדרש המתאר את אברהם שבתחילה נקרא אברם, כאב לארם, ולאחר מכן

33. הוזכר לעיל שהתקדמות העולם אל עבר שלמותו, לימות המשיח, היא חלק ממהות האמונה של התורה בתיקון המציאות.

34. הרב אשכנזי מסביר שהאומות מנסות לכפות את הזהות התרבותית שלה על האוניברסל האנושי, אך עתידים הניסיונות להיכשל: "משום שמהר מאוד הופכת כל מלכות להיות אימפריאליסטית והיא מונעת מזהויות אחרות להתפתח. ההיסטוריה של המלכויות (של האומות) היא היסטוריית הכישלון התמידי של החלום האנושי הזה, והוא לבנות מחדש את האחדות הקמאית ולחיות בשלום". שם, שם.

אברהם כאב לכל העולם.³⁵ מה לאברהם מצאצאי ארפכשד ולייחוסו, על פי המדרש, לארם אחיו של ארפכשד? מסביר הרב אשכנזי שהתורה מתארת את המהפך שעבר אברהם. הזהות הארמית שימשה לאברהם כתבנית רחם היסטורית לגלות מחדש זהות עברית, כשם שהזהות הארמית שימשה גם עבור נמרוד, מצאצאי כוש בנו של חם השייך לארץ אחרת, זהות אם. זהותו העברית של אברהם מעמידה מחדש את הזהות הקמאית הראשונה, שנתפרקה בימי פלג כאמור, ותוכל לבוא לידי ביטוי מעתה רק מכוח האומה של ישראל. מתוך כל משפחות האדמה רק משפחת אברהם מגיעה לתפקיד ההיסטורי. מדרכו המוסרית שהנחיל אברהם לישראל, כל האנושות תלמד את האחדות-המוסרית הנצרכת לתיקון המציאות (שם, עמ' 46): "מטרת המשיחיות של ישראל היא לאחד את האנושות כאשר כל משפחה אנושית, כל אומה שומרת על תפקידה הייחודי ועם ישראל בתור 'ממלכת כהנים וגוי קדוש' מאחד את הכול".

ביאורו זה של הרב אשכנזי על פרשות בראשית ונח משמש תמצית תורת התולדות. בשילוב מדרשים ופרשנות תנ"כית עם הבנת המשמעות של אירועים היסטוריים גדולים, מציג הרב אשכנזי את השלכות החינוכיות והמוסריות הנדרשות מבני אברהם גם כיום, במעבר ההיסטורי, בין הזהות היהודית הגלותית לגילוי הזהות ישראלית המחודשת ושלביה השונים.³⁶

4. קריאה לכתחילה בתורה – השלכות חינוכיות

להלן אטען כי יסוד הבחירה החופשית שתואר לעיל אינו יסוד רעיוני בלבד, אלא הוא מעצב את דרכי הבנת ופירוש אירועי המקרא, ובאופן ספציפי את תורת התולדות.

תורת התולדות מתארת, כאמור, את תיאור התולדות שמבריאת אדם הראשון ועד להופעת אברהם אבינו. הרב אשכנזי בשיעוריו מדגיש עיקרון הנדמה ככלל מתודי פרשני אך בעצם מגלם יסוד השקפתי חשוב (שם, עמ' 82):

היום ברוב המקרים לומדים ומלמדים תורה "בדיעבד", כאשר הלומד כבר מכיר את סוף הסיפור או את הפסוק הבא אחרי הפסוק הנלמד. התוצאה היא שאנחנו לומדים

35. ברכות יג, א.

36. את הקשר בין תורת התולדות ובין ההלכות ה'אקטואליות' על אירועים שונים בזהות העם היהודי, מזהה הרב אשכנזי לא רק בדורנו זה, בדור התקומה, אלא למעשה, למן השלבים המוקדמים בקורות עם ישראל ועד לקץ הימים. ראה אצל הרב יוסף שרביט, מורשתו התרבותית של הרב יהודה לאון אשכנזי, עמ' 110-118.

תורה כאילו הכול מובן מאליו. אז שואלים שאלות או מקשים קושיות שאין להם טעם... צריך ללמוד תורה "מלכתחילה" בלי לדעת מה כתוב, אפילו במילה הבאה.

לימוד באופן שהרב אשכנזי מכוון אליו הוא לימוד 'מלכתחילה', אשר מאפשר להבין את הקשיים וההתלבטויות שבתוך המאורע.

יישום העיקרון על תורת התולדות אומר שהתבררות הזהות האנושית בראשית היסטוריה, המתחילה בתורת התולדות באדם, קין, שת וכן הלאה, עד להגעת אברהם, לא הייתה חייבת להתרחש כך. אברהם הוא אמנם הראשון שמתברר כמסוגל להופיע את התכלית של גילוי הזהות שתולך את האנושות ליעדה בהיסטוריה, אולם ידיעה זו אינה צריכה להנחות אותנו כבר מתחילת התורה. אין להבין את המסקנה הסופית, של הולדת אברהם אחרי עשרים ושישה דורות מבריאת העולם, כנתון שטמון כבר בפסוק הראשון של התורה. זו קריאה פטאלית שאינה משאירה מקום ליסוד הבחירה החופשית המוסרית. יש לקרוא את הפרשות הללו כאילו בכל שלב בהן יש בחירה חופשית מוחלטת, וכל אדם יכול לבחור אם להתאים לזהות האנושית הראויה או לא. כך מובן כי קין, מתושלח, אנוש, נמרוד וכן הלאה יכלו כולם להיות ישראל, להיקרא ישראל ולהיות הבנים שמובילים את ההיסטוריה לתכליתה. על פי הרב אשכנזי, אילו רק עם ישראל שאנו מכירים היום היה ראוי לקבל את התורה, הרי שתעלה השאלה (שם): "אם הכול נגזר מראש, איך באה לידי ביטוי בחירתו החופשית של האדם?"

קריאה בצורה הזו, שלפיה התהליך העובר על הזהות האנושית הוא תהליך בעל חלופות שונות התלויות בבחירה האנושית, עוזרת להבין שזהו "הדגם של מה שעובר עלינו" וממילא גם דגם לתביעות המוסריות הנדרשות מאתנו. הבנה זו מטילה אחריות עצומה על הלומד כלפי עצמו וכלפי סביבתו. הוא מבין שהזהות המוסרית שעוצבה על ידי האדם בעצמו היא זו שבנתה וקידמה את ההיסטוריה העולמית והלאומית בתורה. ההקשבה לזהות הפנימית המוסרית שבו תביא לקידום והשלמת תפקידו. על אברהם אבינו שיוצא מאור כשדים מציין הרב אשכנזי (שם): "אברהם היה צריך לבנות את עצמו כראש המאמינים, הוא אינו נולד כך!" לכן, בצורה הזו, "המקרא הוא ה'תעודת זהות' שלנו. אנחנו חיים בתהליך דומה".

דוגמה נוספת מפרשת בראשית היא פרשת קין והבל, המשלימה זווית נוספת של בירור השיפוט המוסרי של הבריאה וכישלון שושלת קין. פירושו של הרב אשכנזי לפרשה חורג מהזווית הפרשנית הרגילה לסיפור חטא קין, וחידושו מצביע על הגותו המקורית והעמוקה. הרב אשכנזי מסביר כי קין חוטא בחטא הגאווה. קין נולד בתור הבן היחיד בעולם, ועל כן הוא מתקשה לתת מקום לאחיו. עמדה בפניו התמודדות מוסרית קשה, שדרשה ממנו לתת מקום לאחר ולקיומו, וללכת

בדרכו של הבורא בנתינת הקיום לזולת. קין לא הצליח לממש את האחוה הזו, ובזה חטא למגמת הבריאה; לכן כל היסטוריית העולם היא תיקונו של חטאו של קין דווקא.³⁷ קריאה 'בדיעבדית' של הסיפור משאירה את קין כדמות ארכאית, אכזרית ומנותקת, שאינה מודעת ליחס לאחר ולדאגתו; הרב אשכנזי מדגיש אחרת, שלקין אכן הייתה התמודדות מוסרית אשר לא הצליח לממשה ואילולי הקריאה 'הלכתחילאית' לא היינו מודעים לקיומה ולכישלונה כמו גם ליכולת לתקנה.

מסכם הרב אשכנזי את העיקרון היסודי: "התורה דרך הפתיחה 'ההיסטורית' שלה, דרך התולדות, מבקשת לקבוע כלל יסודי, מהותי, בדרכי ההשגחה והנהגת העולם והוא שמעיקרא, כל אומה ואומה הייתה יכולה להיות אותו ישראל". מכך שכל אחד ואחד יכול היה להפוך להיות אברהם, עולה זכותו העצומה של אברהם שהצליח – "אחרי תהליך ממושך של בירור אמיתת מידתו, להיות אברהם העברי המתחיל בייסוד האומה הישראלית". יסוד הבחירה החופשית המוסרית הוא התשתית ללימוד התולדות בתורה. באופן הזה הלימוד מאיר את עיני הקורא שהמציאות ההיסטורית היא דינאמית וחיה גם בקורות הדורות כיום ודרכה מתגלה האלוקות.³⁸

37. ולא כמקובל להבין – תיקון חטא אדם הראשון. סוד מדרש התולדות, חלק ג, עמ' 154-151. ומקור לדבריו בהערה 354 שם עמ' 152: על פי הקדמה לספר הזוהר מאת הרב אשלג – סעיף יט.

38. סוד העברי, א, 97.

ד. הבדלים ודמיון במשנת הרב צבי יהודה והרב אשכנזי

1. דטרמיניזם רוחני ובחירה אנושית

סוג הפרשנות של הרצי"ה והרב אשכנזי שונה. כל אחד קרא את התורה באופן מסוים, וממנו נגזרה הסתכלות אחרת על המציאות. ההבדל בין שני סוגי הפרשנות בא לידי ביטוי בפירושים לפסוקים ולמדרשים דומים, ובהבנת משמעות התהליכים ההיסטוריים בתורה. עם זאת, הצד השווה בפרשנותם הוא צורת ההסתכלות על סיפור התורה ממעוף, כשכל אחד מסיק ממבט זה השלכות חינוכיות. עוד מרכיב משותף במשנתם הוא המרכיב הלאומי, שעליו מעיד הרב אשכנזי שהתחדד אצלו בעקבות המפגש עם הרצי"ה ומשנתו.³⁹ כאמור לעיל, שיטת הרצי"ה בפרשנות המקרא הייתה להתחיל מהכללים והמגמות ומתוכם להגיע לפרטים. הרצי"ה פחות התמקד בפרשנות מתודית של הפסוקים, ונגע בעיקר בתהליכים ההיסטוריים בתורה דרך עם ישראל.⁴⁰ לעומת זאת, הדרך המרכזית שבה לימד הרב אשכנזי את משנתו היא באופן פרשני מתודי, ומתוך כך הוא הגיע להבנה של תהליכים כלליים, דרך הבנת כלל האנושות דווקא. הרב אשכנזי לימד את הפרשות על פי השתלשלות הפסוקים, תוך ניסיון להקשיב באופן מדויק לקצב ההתקדמות של התורה שלב אחר שלב. במובן זה אפשר לומר שדרכם הפרשנית של הרצי"ה והרב אשכנזי הפוכה: אצל הרצי"ה מוקד ניתוח המציאות הוא ההסתכלות המקיפה על רקע מגמות התורה, ההבנה כיצד לתהליכים ההיסטוריים יש תוקף ומשמעות אלוקית מתוך מבט עליון על המציאות. מכאן נובעת ההסתכלות הכללית השמה במרכז הלימוד את נושא בחירת אברהם כמטרת היצירה האלוקית, ולאור הסתכלות זו הוא התבונן על פרטי הפרשות. הרב אשכנזי, לעומתו, מדגיש את ההתבוננות בבחירה החופשית המוסרית האנושית, ומכאן הניתוח המדוקדק אחר המתרחש בפסוקים ובמדרשים. הסתכלות זו שמה במרכז את נושא הניסיונות והכישלונות, כמפתח להבנת ההיסטוריה ולהופעת אברהם כתיקון האוניברסלי של האנושות. באופן דומה, השוני בין פרשנויותיהם של הרצי"ה והרב אשכנזי לפרשות בראשית ונח בא לידי ביטוי בנושא קריאת התורה לכתחילה ובדיעבד. כאמור, על פי הרב

39. וראה בדברי המבוא למדרש התולדות ו', עמ' 13: "המפגש עם הרב צבי יהודה קוק חידד את מרכזיותם של ארץ ישראל והמדינה העברית בתורת התולדות. הרב הבין שהחזרה לעבריות, המהווה שלב מכריע בתפיסת הגאולה שלו, קורמת עור וגידים כתהליך היסטורי, מציאותי, עכשווי במדינת היהודים שקמה לתחייה שנים מעטות לפני כן".

40. שיחות על התורה, בראשית, עמ' 18.

אשכנזי יש לקרוא את סיפור התורה לכתחילה. בקריאה ללא ידיעת סוף הסיפור מועצמת משמעות הבחירה המוסרית של הדמויות בסיפור התורה, לחיוב או לשלילה, כיוון שהכל תלוי בהם. דרכו של הרצי"ה דומה במידה רבה לקריאה 'בדיעבדית' של התורה, ומשמעה שסוף הסיפור ידוע ויש להבין את משמעות הסיבוכים שטמונים בדרך. ניתן להגדיר שיטה זו כמעין הכרחיות-דטרמיניסטית-רוחנית בתוך התפתחות ההיסטוריה. בעליות ובמורדות יש לראות תהליך מתוכנן מראש, המברר ומלמד על הכוחות של האדם ועל הטוב האלוקי שטמון בעולם.

2. קריאות חינוכיות

מדרש קלאסי שמבטא את ההבדל בין העקרונות, דטרמיניזם רוחני מול חופש בחירה, הוא המדרש האומר כי ישראל קדמו לעולם.⁴¹ על פי הרב אשכנזי השאלה היא מי הוא אותו ישראל. לא מובטח שתהיה קורלציה בין ישראל במחשבה וישראל במציאות, דהיינו בניהם של אברהם יצחק ויעקב, והדבר תלוי במרכיבים האנושיים שבסיפור. ההיסטוריה פתוחה, ובאותה מידה יכלו להיקרא ישראל עמים אחרים שהצליחו בבחירתם המוסרית להתעלות. כיוון שהבחירה החופשית המוסרית נמצאת בתחומו של האדם ובאחריותו, סיפור התורה באופן הזה קשוב יותר להלכי האדם.⁴² הרצי"ה מבין אחרת, שצאצאי האבות שאנו מכירים הם הם התגלות ישראל שקדמו לעולם במדרש. גישתו רואה עין בעין את התהליך ההיסטורי כפעולה אלוקית שנותנת תוקף ומשמעות למתרחש אצל בני האדם. לכן השתלשלות הדורות לדידו כרוכה ישירות בהבנת המגמות האלוקיות בבריאה, וסיפור הופעת עם ישראל המגלם את האידיאליים האלוקיים מקבל משנה תוקף וחשיבות.

הבדלים אלו בין קריאה 'קשובה יותר להלכי האדם' ובין קריאת 'עין בעין' מתבטאים גם בהשלכות חינוכיות. הרצי"ה שם דגש על ציפייה לישועה. הציפייה לראות את קיום דברי הנבואה בנוגע לגאולת ישראל אינה פאסיבית אלא אקטיבית: היא דורשת להיענות לקריאה האלוקית במציאות ולעשות ככל

41. ראה בראשית רבה א', ד: "בראשית ברא אלהים' ששה דברים קדמו לבריאת העולם יש מהן שנבראו ויש מהן שעלו במחשבה להבראות התורה... ר' הונא ור' ירמיה בשם רבי שמואל בר ר' יצחק אמרו מחשבתן של ישראל קדמה לכל דבר... כך אילולי שצפה הקב"ה שאחר כ"ו דורות ישראל עתידין לקבל את התורה לא היה כותב בתורה צו את בני ישראל דבר אל בני ישראל".

42. ובאופן מחודד ראה בסוד העברי א', עמ' 187: "הרב אשכנזי נהג לומר כי התורה היא ההתבוננות של ד' במעשי האדם", וזאת בניגוד למה שניתן להבין כעמדתה של שיטתו של הרצי"ה על פרשנות התורה - שהתורה היא התבוננותנו על מעשי ה' בעולם.

שאפשר למען גאולתם של ישראל. גוש אמונים הוקם בידי תלמידי הרצי"ה, שלמדו בשיעוריו כי ההתעוררות הלאומית בדורם הייתה דחיפה שמימית, באשר התהליך ההיסטורי האדיר של מפעל תחיית האומה נעוץ בכוח פנימי אלוקי הדוחק בעם. פעולת ההתיישבות נועדה לרומם את התודעה הלאומית באשר למקור החזון הציוני ולתכליתו – הגאולה השלמה של ישראל ושל כל העולם. אפשר לומר כי הרצי"ה זיהה את המגמה האלוקית בתהליך ההתעוררות הלאומית, וממנה גזרו תלמידיו את הנגזרת המעשית, ויישמו אותה בהתיישבות שמטרתה להתקרב ולהיענות לאותה קריאה אלוקית עליונה.

קריאתו החינוכית של הרב אשכנזי הייתה שונה. גישתו הייתה קשובה יותר להלכי האדם ומבינה את מרחב האפשרויות העומדות לפניו להכרעה. הכרעה זו הנעשית בבחירה חופשית מטילה את כובד האחריות על כתפיו של האדם ועל שיקולו המוסרי. כשם שתהליך בחירתו של עם ישראל היה יכול להתפתח בדרכים אחרות, גם התהליך שאנו עוברים בדורנו יכול להתפתח באופנים שונים, ושום מסלול איננו ודאי והכרחי. הרב אשכנזי אמר באחת משיחותיו שאין לו ספק שהאנושות תצליח במשימתה, אלא אם כן תיעצר ההיסטוריה מסיבות מוסריות.⁴³ כתוצאה מקריאה כזו עלול להתעורר גם פחד, שהרב אשכנזי מזהה כי הוא נובע מערעור הביטחון (הנסתר שבנגלה, ח"ב, 'נבואה ובחירה' עמ' 188-190): "אם התורה הייתה יכולה להתרחש אחרת, אז גם המסר שלה ואיתו משמעות חיינו היו עשויים להשתנות. אכן כך, ואין מה לחשוש מכך". החירות בקריאת המקרא ובהבנת הבחירות החופשיות האנושיות בתוך הסיפור היא אבן יסוד במשנתו ובפרשנותו, כלפי התורה ומתוך כך כלפי ההיסטוריה עד ימינו.

3. היחס לתהליך הגאולה בדורנו

אף שנדמה שגישותיהם הפוכות, הרב אשכנזי זיהה באופן דומה לגישתו של הרצי"ה את התהליכים הגאוליים בדורנו. הוא הגדיר את דורנו כדור הגאולה ואת תהליך הגאולה כסופי ובלתי הפיך,⁴⁴ ובהרבה מההשלכות הרוחניות-חינוכיות לגבי תהליכי הגאולה בדור הקמת המדינה הם קרובים מאוד בגישותיהם. כיצד עולה הסבר זה בקנה אחד עם ההבחנה לעיל, בין הקריאה ה'דטרמיניסטית' של הרצי"ה והקריאה המקשיבה של הרב אשכנזי? אפשר לדמות את משנת הרצי"ה לתורן ספינה, ואת משנתו של הרב אשכנזי לפירמידה. האחת 'צרה' מלכתחילה, זקופה ומיתמרת באופן ישר; השנייה 'רחבה' ומתרכזת כלפי מעלה לקודקוד אחד.

43. מדרש בסוד ההפכים, עמ' 184.

44. בן שמואל, ההגות ההיסטוריוסופית, עמ' 346.

בבסיסן שתי התפיסות שונות, אך בסופו של דבר שתיהן עולות ומגיעות לאותה פסגה. אף שנדמה כי עקרון החלופות לדידו של הרב אשכנזי מאפשר בכל שלב במהלך ההיסטוריה להתפתח לכל כיוון אופציונאלי, בפועל – ככל שההיסטוריה מתקדמת – פחות אפשרויות פתוחות בפני הבחירה האנושית. הבחירות האנושיות של הדור הבא נשענות על הבחירות של הדור שקדם לו.⁴⁵ לאורך ההיסטוריה נעשה מרחב הבחירה מוגבל יותר ויותר, עד שבסופו של התהליך מגיעים לקודקוד, דהיינו לגאולה. על כן, גם אם בדורות הראשונים שמאדם עד אברהם ניכר פער גדול בין השיטות, אפשר לומר כי בדורנו – המרחק בין משנתם של הרצי"ה והרב אשכנזי בזיהוי התהליכים אינו גדול מאוד, ואפשר כבר לזהות דמיון רב ביניהם.

משנתו של הרצי"ה נדמית כאמור לתורן ישר. במובן זה, ברור שהתורה צועדת לכיוון מסוים. היחס בין החלופות שנתונות בידי בחירת האדם ובין התוכנית האלוקית הוא מינורי. המהלך ההיסטורי הוא "דרך ה' מאז ועד הנה, דרך בהירה ומאירה" (שיחות על התורה, בראשית, עמ' 138). עם זאת, יש להעיר כי גם אצלה קיים מושג העיכובים; אלא שהם לכל היותר עיכובים זמניים, הטומנים בחובם בירורים רוחניים. בירורים אלה יכולים להאט את קצב התקדמות התכנית האלוקית אך לא את מגמתה. נעסוק כעת בהבנת מושג זה.

4. קשיים או סיבוכים

מעבר להבדל בסגנון הפירוש וצורת הקריאה בתורה דרך הפסוקים והמדרשים, נקודת בוחן בולטת בשיטתם של הרב אשכנזי והרצי"ה היא התייחסותם לקשיים. עמדתם כלפי ירידות, כישלונות ומשברים המסופרים בתורה שונה, כמו גם התמודדותם עם אירועים ותקופות קשות בזמנם. להלן נראה כי ייתכן שמקורות כל שיטה נובעים מהעמקה והתמקדות מסוימת מחכמי ישראל.

45. וכדברי המהר"ל בעניין אחר אך בעיקרו דומה: "שאם נמצא חסרון בשורש ימשך חסרון גם כן אל הנמשכים ממנו" (גבורות ה', ט'). יש לציין שגם הרב אשכנזי מסביר שעקרון החלופות הינו בתוך המסגרת של תכניתו של הבורא במחשבת הבריאה. למשל, מאמר חז"ל בסנהדרין (צז, א): "תנא דבי אליהו: ששת אלפים שנה הוי עלמא, שני אלפים תוהו שני אלפים תורה שני אלפים ימות המשיח" הוא המסגרת ההיסטורית לשלביו של העולם, ובתוך מסגרת זו בידי האדם לקדם את התוכנית לאור החלופות או לאחרה, בבחירותיו. וראה למשל במדרש התולדות, ב, עמ' 150: "הגאולה הייתה יכולה לבוא מיד אחרי החורבן משום שהתקופה של אלפים שנות "ימות משיח" מתחילה קצת אחרי החורבן".

התייחסות הרב אשכנזי לקשיים באה לידי ביטוי באופן בולט בדבריו על השואה ועל מדינת ישראל. הרב אשכנזי אומר (מספד למשיח, עמ' 155): "ניתן לשער כי לא מאורעות השואה הם שאפשרו את הקמתה של המדינה, אלא להיפך, כנראה הם שגרמו לממדיה המצומצמים של הצלחת הפרויקט הציוני". לדידו של הרב אשכנזי, תפיסה של השואה כמחיר התקומה אינה נכונה ומחלישה את זכות קיומה של המדינה. ברור כי תכנית הגאולה עתידה לצאת אל הפועל ולהקים לישראל מדינה, ולכך אין שום צורך ולא ייתכן כי יהיה מחיר תמורת זאת. הרב אשכנזי אף התבטא כי אם בשביל מדינת ישראל היו זקוקים לשואה, היה עדיף לחכות עוד אלפיים שנה, ולכן השואה אינה תנאי שבלעדיו המדינה לא הייתה קמה. אולם הבחירה המוסרית של האדם במציאות היא זו שהשפיעה לא רק האופן אלא גם על הכיוון שבו תבוא לידי ביטוי אותה מידת התקדמות. במילים אחרות, אין תנאי להתקדמות הגאולה בצורה בינארית לפי הרב אשכנזי, עליות-הצלחות או ירידות-קשיים בלבד. התקדמות הגאולה על פי הבחירה האנושית המוסרית תיתכן אף בכיוונים אחרים, בדרכים עוקפות, ללא קשיים. מבחירתו האנושית של האדם נגזרים אם כן גם אופן ההתקדמות וגם כיוון ההתקדמות. על פי תפיסה זו קושי במציאות אינו תנאי בתכנית האלוהית, אלא הזדמנות לבחינה ושינוי מוסרי של ההתפתחות האנושית בהיסטוריה, האם היא מתקדמת בכיוון הנכון או שאולי צריך לסלול דרכים נוספות.

אליבא דשיטתו של הרצי"ה הסיפור שונה בתכלית. גישה זו מסבירה שמהלך הגאולה ובכלל התפתחות המציאות מתקדמים באופן ודאי ובלתי הפיך. כאשר נראה לכאורה שהמציאות אינה מתקדמת, יאמר הרצי"ה כי אין תקיעות, רק סיבוכים. ביטויים דיאלקטיים של 'נגלה ונכסה' בשיחותיו מבטאים נקודה זו,⁴⁶ ואין אפשרות לתפוס אופן של בחירה ושינוי. לשואה הרצי"ה התייחס בזהירות ואמר ש"אף על פי שמעשי ה' הם בגדר סוד, ואיננו מבינים אותם, בכל זאת עלינו להתבונן בכל מה שאירע".⁴⁷ שטמלר כותב על פי הרצי"ה כי השואה: "הינה מהלך אלוהי, הכרחי, שלא היה ולא יהיה כמוהו".⁴⁸ בכך תפיסה זו מדגישה את

46. כמו גם שם הספר שערך בנושא התהליך המורכב שבו נתון עם ישראל במאה השנים האחרונות - 'אורות מאופל'. שטמלר, עין בעין, עמ' 193.

47. שיחות על השואה, עמ' 2. בתוך: שטמלר, עין בעין, עמ' 196.

48. שם, עמ' 197. שטמלר מדגיש כי זהו תיאור רוחני של המציאות הנוראה שבאיבוד הגנת השכינה בגלות משזו שבה לציון, מה שגרם לשואה להיות אפשרית, ולא שבדבריו של הרצי"ה יש הסבר בטעם השואה.

המוחלטות וההכרחיות של הפעולה האלוקית, כמעין ניתוח לחילוף ישראל מהגלות.

5. שורשי ההנהגות

ניתן למצוא מקורות רעיוניים לתפיסה הפרשנית של הרצי"ה ושל הרב אשכנזי במקורות מחשבת ישראל. נציג מקור אחד מדברי הרמח"ל.⁴⁹ הרמח"ל מדבר על שתי דרכי השגחה של הקב"ה את העולם: הנהגת המשפט והנהגת הייחוד. הנהגת המשפט היא המידה שבה מודד הקב"ה את העולם על פי המעשים, לטוב או לרע. מבחינה זו, בבחירת האדם בטוב או חלילה ברע תלויה ההנהגה האלוקית להיטיב או להעניש. הנהגת הייחוד, לעומת זאת, אינה נפעלת מכוח פעולת הנבראים אלא להפך; היא מתקנת אותם, אף על פי שמצד עצמם לא היו ראויים לכך, ומקדמת אותם אל עבר הכרה בייחוד ה' וטובו. מידה זו מכוונת את הבריאה להכרת ה' בצורה נסתרת ונעלמת. באופן הזה, מתגלה שגם לרע במציאות לא היה שלטון כלל וכל מה שנעשה היה תחת השגחתו יתברך.

על פי הרב אשכנזי, רק האדם בעצמו, ולא דבר זולתו, אחראי לבחירות האמיתיות והמשמעותיות בחייו.⁵⁰ אם נחבר את הדברים לתפיסתו של הרמח"ל על הנהגת המשפט, יובן כי דרך ההשגחה של הקב"ה בהנהגה זו 'נפעלת' כביכול על פי הבחירה האנושית בעולם. לחיוב או לשלילה, על פי הבחירה המוסרית, תתקדם הבריאה לשלמותה או שתיסוג לאחור. כפי שכבר הובהר לעיל, הבחירה האנושית במציאות לא תהיה תמיד בעלת מניפת אפשרויות רחבה, אלא תצטמצם עם התקדמות ההיסטוריה.

גישת הרצי"ה דומה במידה רבה להנהגת הייחוד. הנהגה זו מגלה למפרע כי כל המאורעות שבעולם, הן השליליים והן החיוביים כמובן, דחפו כולם לגילוי שמו האחד של הקב"ה. דבריו של הרצי"ה במקומות רבים מזכירים את אותו יסוד, שבו מתוך הקשיים והסיבוכים עתידים להיגלות אורות כבירים, דהיינו – הכרה למפרע שהשגחת ה' בעולם היא אחת, הן ברע ובקשיים והן בטוב ובהצלחות.

אופנים אלה, גם אם נדמים כסותרים, מתחברים למעשה למארג אחד בדברי הרמח"ל, שכן: "שתי מידות שם הקב"ה לנהג בם את עולמו" (דעת תבונות ג) כדבריו. הרמח"ל מלמד שהנהגת העולם דרך שני אופני ההנהגה האלה משלימה את חסרונות כל אחד מהם, ובכך ההנהגה שלימה. הבנה כוללת זו של הנהגת העולם

49. דעת תבונות נ. וראה רעיונות קרובים לדברי הרב אשכנזי גם שם, קס. וראה גם: דרך ה' חלק ב, פרק ד. ראה מקורות ראשונים נוספים בתוך: קול דממה דקה, הכהן, עמ' 13-39.

50. הדיבור והכתב, א, עמ' 161, בתוך בן שמואל, ההגות ההיסטוריוסופית, עמ' 322.

אינה מכילה בהכרח את השיטות הפרשניות של הרצי"ה והרב אשכנזי ואת משנתם באופן מקיף, אך יש בה מן הארת כל תפיסה, בייחודיותה ובעמדתה הפרשנית לעומת חברתה, ומנגד בדמיונה לתפיסה האחרת. מכל האמור לעיל עולה כי יסודותיהם הרעיוניים של משנתם של הרצי"ה והרב אשכנזי מיוסדים היטב בדברי המקובלים, ופרשנותם למקרא הייתה רק חרך להביט אל עבר הגותם העמוקה היונקת ממחשבת ישראל.

כמו כן, מניתוח זה אין כדי להגדיר במדויק את שורש השיטות הפרשניות של הרצי"ה ושל הרב אשכנזי בהנהגות הללו שבכתבי הרמח"ל, אלא רק להצביע על היבטים רעיוניים קרובים בין הפרשנויות ובין ההנהגות. הרצי"ה והרב אשכנזי, מנהיגי הדור שהטביעו חותמם על דור שלם, כל אחד בדרכו, ממשיכים להשפיע לדורות הבאים – אולי דווקא בשילובם יחד, שכן כדברי הרמח"ל לעיל: "שת מידות שם הקב"ה לנהג בם את עולמו".

ה. סיכום

פרשות בראשית ונח מקבלות אצל הרצי"ה מקום מרכזי על דרך השלילה: דווקא לאור העובדה שהן מספרות את סיפורה של הפרה-היסטוריה, מתגלה מתוך החושך עמודו של עולם אברהם אבינו. סיפורה של תחילתה של התורה, לדידו של הרצי"ה, הוא פתיח חשוב להבנת מעמדו של עם ישראל ותיקונו.

באפיון קריאה זו של התורה, אפשר לשים לב כי הרצי"ה מזהה את יד ההשגחה האלוקית המנחה את הבריאה למן ראשיתה. לאורך כל תחילת התורה מתחולל תהליך נסתר שעתיד להתבטא אך ורק אצל אברהם. לאורך הדרך, בירורים שונים מביאים לידי ביטוי נקודות אלוקיות הטמונות בבריאה ובאנושות, המעידות על הטוב האלוקי, ועל היכולת האנושית להתגבר על מכשולים בדרך המעפילה לתכלית הנשגבה.

מתוך כך, ההשלכות החינוכיות קוראות להביט על דרכה של ההשגחה האלוקית לאורך ההיסטוריה, דוחפות להביט תמיד קדימה, גם בעתות שבר ועל אף מצבי הקושי. הליכה עין בעין, בהסתכלות רחבה ועמוקה על תהליכי המציאות, תפענח תמיד את הרוח האלוקית שחופפת על כל מעשי האדם, ותעניק עוצמות לפעול מתוך השתדלות מרבית בכוחות האדם להביא את המציאות לתכליתה.

להבנת משנת הרב אשכנזי על פרשות בראשית ונח, הקדמנו בהסברת טעם הבריאה וייעוד האדם לשיטתו. תכלית הבריאה לדידו של הרב אשכנזי היא להביא את הבריאה החסרה להשלמתה, וזאת בעזרת הבחירה המוסרית החופשית המצויה בידי האדם. הבנת טעם הבריאה וייעוד האדם – נתינת המקום לאחר בבחירתו החופשית, מבהירה את רעיון תורת התולדות שאותו הרב

אשכנזי לימד במשך שנים רבות. אותה תורת התולדות הינה סיפורה של ההתפתחות המוסרית של האנושות, למן תחילתה ועד לאברהם אבינו, לאור הבחירות המוסריות של האנושות בבריאה.

הרב אשכנזי התבונן על סיפורה של התורה כתיאור היסטורי פתוח של סיפור המוסר האנושי בעולם. מכאן מקבלות פרשות בראשית ונח משמעות אחרת: להבנתו של הרב אשכנזי, בחירותיהם של בני האדם הן אלה שעיצבו במידה רבה את ההשלכות של הסיפור המקראי.

מבחינה חינוכית הבנו כי קריאה כזו קוראת לכתחילה גם את סיפור החיים כיום. התורה נושאת בחובה את הזהות הרוחנית של ישראל כיום, ומכאן גם האחריות הרבה המוטלת עליהם למילוי תפקידם ההיסטורי. קריאה כזו תנסה להבין להיכן יפנה המצפן המוסרי בבוא קשיים וסיבוכים, ולא תסמן את המטרה שאליה תדלג לפני הברור.